

АНАЛІЗ ЗМІСТУ ПРОГРАМ З ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

В. Шандригось

*Тернопільський державний педагогічний університет
імені В.Гнатюка*

Викладання всіх предметів в загальноосвітніх школах ведеться згідно навчальних програм, затверджених Міністерством освіти і науки України. Існує навчальна програма і з предмету «Фізична культура». Таке положення настільки звичне для всіх педагогів, що вони навряд чи задумуються над тим, коли вперше була розроблена дана програма, як удосконалювалась, з чого складалась тощо. Мало хто знайомий і з історією створення програм фізичної культури в школах України.

Після політичних подій 1917 року фізичне виховання почало свій розвиток фактично з початку. У 1918 році було прийнято декрет про те, що затверджується спеціальне відомство (Всеобуч), в складі якого організовано відділ фізичного виховання. У 1919 році відділом було розроблено зміст занять фізичною культурою з дітьми і підлітками. Ці матеріали стали основою для складання губернськими відділами народної освіти своїх програм [5].

З 1919 року програми розроблялись вчителями, інспекторами або інструкторами фізичної культури і затверджувались губернськими науково-методичними радами. Програми значно відрізнялись за змістом. Одні з них були складовою частиною загальноосвітніх програм і мали короткий перелік фізичних вправ, які потрібно застосовувати на заняттях. Були також складені і спеціальні програми з фізичного виховання.

В середині 20-х років разом із створенням лікнепів в країні розгорнувся рух за ліквідацію «фізкультнеграмотності», який супроводжувався залученням широких мас населення в спортивні секції, роз'ясненням оздоровчої і виховної ролі занять фізичними вправами. Однак, не дивлячись на досягнуті в ті роки певні успіхи, в фізкультурному русі в цілому, а також фізичному вихованні школярів був ряд недоліків: не були повністю визначені зміст, методи і форми фізкультурної роботи, не зрозумілими залишались шляхи його подальшого розвитку.

Перша програма з фізичної культури була розроблена Наркомосом у 1927 році. В ній були сформульовані завдання фізичного виховання школярів: зміцнення здоров'я, розвиток фізичних якостей, навчання гігієнічним навичкам, виховання моральних якостей. Також в цій програмі були визначені засоби і методи уроку фізичної культури, названі форми організації

занять. Програма була єдиною для всього Радянського Союзу і, на наш погляд, саме починаючи з цієї програми, перестали враховуватись у фізичному вихованні регіональні, кліматичні й національні особливості.

У 1932 році була введена нова програма з фізичної культури, яка включала окрім практичного і теоретичний матеріал.

У програмі 1937 року навчальний матеріал класифікувався уже не за основними рухами, як у раніше діючих програмах, а за видами спорту. Враховуючи різні умови проведення уроків фізичної культури (і як наслідок цього — різну підготовленість учнів), програмний матеріал був поділений на основний і додатковий.

У повоєнні роки відбувся вихід вітчизняного спорту на міжнародну арену. В зв'язку з цим, була дещо змінена мета фізичного виховання, яка спрямовувалась на удосконалення спортивної майстерності з метою завоювання в основних видах спорту світової першості. Це було відображено в змісті навчальних програм і в перебудові організаційної роботи [33]. Все це наклало відбиток і на нову програму з фізичної культури, що вийшла в 1954 році.

Вперше в програмі з фізичної культури робиться акцент на навчання. Більш високими, ніж прийняті раніше, стали навчальні нормативи з окремих видів фізичних вправ, вперше введені навчальні нормативи з гімнастики. Окрім основного, обов'язкового для шкіл всіх регіонів країни знову був включений додатковий матеріал з окремих видів спорту, який вивчався вибірково в залежності від географічних, кліматичних та інших місцевих умов [5].

Нова програма з фізичної культури для восьмирічних шкіл, була введена в 1960 році і складалась з двох частин. В першій частині був обов'язковий для всіх шкіл матеріал — теоретичні відомості з гігієни фізичних вправ і навчальний матеріал за розділами: гімнастика, легка атлетика, рухливі ігри і баскетбол. В другій частині програми був поданий матеріал для поглибленого засвоєння одного з перерахованих видів спорту, вибраного кожною школою окремо.

Наступна зміна змісту шкільного фізичного виховання розпочалась в 70-х роках, що відобразалося в навчальних програмах. Нова удосконалена програма з фізичної культури, затверджена в 1975 році, передбачала спрощення

завдань, вилучення з програми складних умінь та навичок. В програмі передбачалася диференціація навчання хлопців і дівчат. Для хлопців програма передбачала підготовку до служби в армії. Для дівчат був спеціально виділений розділ художньої гімнастики з метою формування у них естетики рухів тіла.

В 1981 році вийшла постанова «Про подальший підйом масовості фізичної культури та спорту». Вона багато в чому визначила затвердження у 1983 році нової програми з фізичної культури. Зміст програми в певній мірі був спрямований на посилення фізичної підготовленості учнів і спрямований на вирішення таких завдань, як: зміцнення здоров'я школярів; виховання моральних якостей; навчання життєво важливих вмінь та навичок; розвиток в учнів основних рухових якостей. Нова програма не ставила за мету навчання учнів елементам різних видів спорту, але за побудовою і змістом вона майже не відрізнялась від попередніх програм. В цілому вона складалась із основного матеріалу, і лише програмний матеріал (для ІХ—Х класів) з боротьби був на вибір [5].

Наступний етап в розвитку шкільного фізичного виховання пов'язаний з реформою загальноосвітньої і середньої школи 1984 року. Реформа ставила серйозні вимоги до організації фізичного виховання, до необхідності докорінних змін в його здійсненні. Проведені медичні дослідження показали жахливу картину стану здоров'я, фізичного розвитку і фізичної підготовленості дітей. В початковій школі дві третини дітей з викривленням хребта, у половини близорукість, від 30 до 40 % відхилення у серцево-судинній системі, від 20 до 30 % психічні розлади, у 53 % дітей ослаблене здоров'я.

З метою ліквідації такого стану була введена «Комплексна програма фізичного виховання учнів І—ХІ класів загальноосвітньої школи». Вперше в програму були включені приблизний обсяг рухової активності учнів, приблизні вправи для розвитку рухових якостей і вправи для самостійних занять. Більша увага приділяється розвитку рухових якостей. Для цього в програму введені ритмічна гімнастика, ускладнений матеріал смуги перешкод, збільшені дистанції в бігу, лижних гонок, кросу. Ці зміни повинні були сприяти підвищенню моторної щільності уроків, а звідси і покращанню фізичної підготовки дітей. Тому навчальні нормативи були підвищені, порівняно з нормативами 1983 року [1, 5].

Слід зазначити, що як і раніше програма була єдиною для всіх шкіл республік. Вона ґрунтувалася на змісті і вимогах Всесоюзного комплексу ГПО. Хоч програма і була названа по-новому — комплексною, але по суті ні в її змісті, ні в напрямках фізичного виховання не було конструктивних змін. Програма не мала

наукового концептуального підходу і тому вона не набула нового статусу. Комплексна програма не відображала загальних наукових досліджень, розроблених науково-методичних проблем фізичного виховання. По суті програма комплексно об'єднала різні форми вправ, які традиційно використовувалися в практиці шкільного фізичного виховання.

Таким чином, протягом 1920—1980-х років шкільні програми з фізичного виховання змінювались в залежності від суспільно-політичних змін в Радянському Союзі і в світі. Саме ці обставини стали причиною зміни напрямку шкільних програм від військового до спортивного, а потім — до масового.

Наступні зміни в суспільстві 90-х років обумовлювали розв'язання проблем шкільного фізичного виховання, пошуки шляхів його удосконалення.

Стратегія перебудови освіти відзначає наявність єдиної програми фізичного виховання для всіх шкіл, як недолік. Тому, цілком правомірно постає питання про створення конкретних варіантів шкільних програм із врахуванням регіональних умов, культурно-історичних традицій, матеріально-технічного забезпечення конкретних шкіл, а також професійної підготовки учителів, особливостей інтересів і потреб учнів. А це вимагає поєднання класно-урочної системи і секційної форми заняття урочно-тренувального типу занять, спрямованих на систематичні заняття обраними видами рухової активності [33].

Невипадково Законом України «Про фізичну культуру і спорт» середнім загальноосвітнім навчально-виховним закладам надається право, з урахуванням місцевих умов, інтересів і запитів учнів, визначати зміст, форми і засоби рухової активності учнів та організувати позанавчальну фізкультурно-спортивну роботу.

Аналіз існуючих державних і регіональних програм свідчить про їхню недосконалість, що пов'язано з недостатньо глибоким розумінням мети, завдань і змісту фізичного виховання у школі. В Україні проблемі програмного забезпечення процесу фізичного виховання в загальноосвітній школі присвячені численні дослідження (Б.М. Шиян, 1987; 1997; Г.В. Воробей, 1993; Л.П. Сергієнко, 1997; А.Ф. Борисенко, 1997; В.Г. Ареф'єв; В.В. Столітенко, 1997; М.В. Молнар, 2000; Г.К. Петренко, 2001; І.І. Вовченко, 2001; 2002 та ін.). Ці дослідження показують, що нині діючі у школах України програми з фізичного виховання консервативні, більшість з них створювалися як єдині комплексні програми для загальноосвітніх шкіл [8].

До їх основних недоліків належать: жорстка регламентація змісту, що не враховує клімато-географічні, екологічні, регіональні, матеріально-технічні та інші умови [23], що впливають на

фізичний розвиток і підготовленість школярів; недостатня наступність програмного матеріалу між різними віковими групами і навчальними закладами, що призводить до його дублювання; слабкий зв'язок фізичного виховання учнів з іншими навчальними дисциплінами, зокрема валеологією, що знижує ефективність навчання і пропаганди здорового способу життя; наукова необґрунтованість методичних положень щодо формування оптимальної рухової активності школярів під час уроків фізкультури та в режимі навчального дня; недостатнє врахування потенційних можливостей застосування засобів фізичної культури у формуванні особистості підростаючого покоління, динаміки його фізкультурно-спортивних інтересів; стереотипність та одноманітність змісту фізичного виховання протягом багатьох років навчання у школі; громіздкість системи нормативів тощо [8].

Значна частина педагогів підходять до мети фізичного виховання в школі переважно з боку вирішення оздоровчих завдань уроку, випускаючи завдання освіти, виховні, розвиваючі.

Авторські шкільні програми фізичного виховання за своєю спрямованістю можна об'єднати в декілька груп [20, 33].

Оздоровча спрямованість. Прихильники цього напрямку вважають за головне загартування дітей, можливість дати їм вдосталь порухатися, розучувати вправи, які можуть згодитись під час роботи і відпочинку. Уроки фізичної культури проводяться лише на свіжому повітрі, в режимі дня передбачені паузи для рухової активності, діти залучаються до регулярних занять фізичними вправами після уроків [3, 10, 16, 17, 31, 32, та ін.]. Спортивним педагогом Большенковим В.Г. [4] була розроблена програма з оздоровчою спрямованістю для учнів малокомплектних шкіл.

Освітня спрямованість. Використовуючи дані програми, вчителі фізичної культури роблять акцент на навчання школярів руховим навичкам та умінням, отримання школярами знань про свій організм і фізичну культуру, поглиблене засвоєння одного або кількох видів фізичних вправ, видів спорту, оволодіння учнями методами самоконтролю за фізичним станом та способами самостійного впливу на своє тіло [2, 11, 21]. Наприклад, вчитель фізичного виховання з Москви Каменцер М.Г. [18] проводить уроки лише інструктивного характеру. Вчитель фізичного виховання Мороз В.Г. [24] пропонує взагалі відмовитись від програми, а працювати над становленням людини.

Тренувальна спрямованість. Уроки фізичної культури, які проводяться за програмою даного напрямку мають тренувальний характер [20, 29, та ін.], тому фізичне навантаження на таких уроках є дещо більшим, ніж на звичайних. За даними

вчителів фізичної культури, які працюють в даному напрямку, їх вихованці мають кращі показники фізичного розвитку і підготовленості порівняно з однокласниками, які займаються за програмами фізичного виховання іншого спрямування.

Спортивна спрямованість. Спортивні педагоги, які притримуються такого підходу, особливо розповсюдженого в останній час, вважають, що всі завдання шкільного фізичного виховання можна вирішити на основі одного, певного виду спорту [6, 7, 14, 27, 28, 30]. Так, групою авторів [9] була розроблена програма з фізичного виховання для учнів 1—11 класів, яка продемонстрована можливість вирішення завдань фізичного виховання на основі занять баскетболом. В.Н. Шаулін [34] вважає, що беручи за основу сам принцип складання цієї програми, можна здійснювати фізичне виховання і на основі матеріалу з волейболу, або будь-якого іншого виду спорту. Вчитель фізичного виховання Лазурок П.У. за згодою з районним управлінням освітою проводить уроки на 70 % зігровою спрямованістю. Існує також думка, що обов'язковим видом навчальної програми повинно бути лише плавання, а всі інші види фізичних вправ вчитель і учень можуть обирати самостійно в залежності від своїх нахилів та інтересів.

Існує також думка про те, що проблеми сьогоденного фізичного виховання в його надмірній спортизації [22], що спричинює ряд негативних моментів, які притаманні спорту. Прихильники таких поглядів бачать вихід у збільшенні варіативності шкільної програми за рахунок неспортивних видів рухів.

Здобуття Україною незалежності сприяло інтенсивному розвитку національної ідеї. Галузь фізичної культури не є виключенням. Українські народні ігри та інші засоби української народної фізичної культури знайшли широке використання у фізичному вихованні школярів [12, 13, 19, 25 та ін.].

Широкого використання на уроках фізичної культури набувають нетрадиційні засоби фізичного виховання: елементи давньосхідних оздоровчих систем, самомасажу і точкового масажу, авторських дихальних гімнастик і поверхневого дихання, елементи атлетизму і єдиноборств, йоги і хатха-йоги, ритмічної гімнастики і акробатики, шейпінгу тощо.

Безумовно, кожен із заданих напрямів програми фізичного виховання має свої переваги. Але аналіз нової [26] програми фізичного виховання, а також її практичної реалізації показав, що однією з головних проблем є практична невідповідність шкільного документу основному завданню фізичного виховання. У шкільній програмі фізичного виховання вчителям пропонується навчити дітей техніці

кількох видів спорту. Замість розвитку життєво важливих якостей, на базі яких формується здоров'я, вчитель вимушений чомусь і якось навчати учнів. Якщо ще взяти до уваги малу кількість годин для занять фізичною культурою в межах шкільного розкладу, то виникає потреба у перегляді змісту шкільної програми.

Нині діюча шкільна програма фізичної культури [26] лише маніфестує зміцнення здоров'я школярів. На практиці ж все по-іншому. Перш, ніж зміцнити здоров'я дітей, їх потрібно елементарно оздоровити і лише після цього ставити завдання на зміцнення їхнього здоров'я. Ефективнішому розв'язанню цих завдань, на нашу думку, сприяло б введення до навчальної програми таких розділів, як гігієна фізичної культури у повному обсязі, дихальна, корегуюча і атлетична гімнастика, лікувальна фізична культура і масаж, а також введення сучасних оздоровчих систем, спеціальних комплексів фізичних вправ чи засобів, котрі дають змогу цілеспрямовано впливати на стан фізичного здоров'я і рівень фізичної підготовленості. До них належать системи П. Іванова, М. Амосова, К. Купера, К. Ніші тощо. На ці розділи, ми впевнені, не шкода буде витратити час. Отримані вміння і навички обов'язково згодяться в особистому і майбутньому сімейному житті. До того ж відпаде потреба у довідках про звільнення від занять фізичною культурою.

Доцільно також запровадити в школі тестування рівня фізичного розвитку і резервів здоров'я учнів. Це, як свідчить практика, підвищує їхню зацікавленість до занять фізичною культурою.

Сучасні програми з фізичної культури школярів мають визначати обсяг різноманітних знань, пов'язаних з ритмом життя і діяльності, валеологією, всебічним фізичним розвитком, раціональним харчуванням, загартовуваними процедурами, самостійними заняттями фізичними вправами, правилами їх виконання тощо; умінь і навичок щодо виконання рухових дій, які треба опанувати за роки навчання відповідно до державних вимог у цій галузі, тестів і нормативів фізичної підготовленості населення України. Однак єдина державна навчальна програма з фізичної культури не може враховувати різнобічні інтереси і запити учнів, національних та регіональних традицій [8, 15].

Зміст шкільних програм фізичного виховання повинен відображати особливості умов регіону проживання, національні особливості, традиції та місцеві умови, наявність навчально-спортивної бази, інтереси та запити дітей окремих вікових груп, а також, що найважливіше, стан здоров'я, фізичний розвиток та фізичну підготовленість учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Тому науковці [4, 9, 12, 13, 15, 16, 19,

23, 34 та ін.] й висловлюють думку, про недоцільність створення єдиної програми з фізичного виховання для України. Адже відомо, що державні програми з фізичної культури школярів хоча і націлені на виховання фізично досконалого підростаючого покоління, не в змозі врахувати усього різноманіття вищеперерахованих факторів для кожного регіону України.

Підсумовуючи, зазначимо, що шкільну програму потрібно орієнтувати не лише на «наповнення» учнів знаннями, уміннями і навичками, а на навчання їх тому, як турбуватись про своє здоров'я кожний день, кожну хвилину, як використовувати фізичну культуру в якості профілактичного засобу від хвороб. Шкільна програма з фізичної культури повинна забезпечувати підготовку учня до того, як вести здоровий спосіб життя. Така спрямованість програми дозволить будь-якому учню завжди (без пропусків) займатись на уроках фізичної культури, допоможе фізично слабким з часом перейти в категорію «фізично здорових». Ці зміни в програмі дадуть змогу перетворити урок фізичної культури в урок радості і здоров'я.

Література

1. Аникиев В.Ф., Соколов А.М., Худяков В.П. Исследование эффективности некоторых вариантов школьной программы по физической культуре // Физическое воспитание и школьная гигиена: Тезисы IV Всесоюзной конференции. — Ч.1. — М., 1991. — С. 4.
2. Байков В.П. Уроки должны в основном носить образовательный характер // Физическая культура в школе. — 1995. — № 4. — С. 6—7.
3. Бальсевич В.К., Большенков В.Г., Рябинцев Ф.П. Концепция физического воспитания с оздоровительной направленностью учащихся начальных классов общеобразовательных школ // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. — 1996. — № 2. — С. 13—18.
4. Большенков В.Г. Для сельских малокомплектных школ // Физическая культура в школе. — 1993. — № 3. — С. 8—11.
5. Бондаревский Е.Я., Кадетова А.В. О школьных программах по физической культуре // Физическая культура в школе. — 1987. — № 3. — С. 31—35; № 4. — С. 32—35.
6. Борейко М.М. Оптимізація фізичного виховання дітей 7—8 років засобами легкої атлетики: Дис... канд. наук з фізичного виховання і спорту: 24.00.02. — Тернопіль, 2002. — 209 с.
7. Васильчук А.Г. Передумови розвитку програмованого навчання фізичного виховання (на прикладі уроку з футболу) // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. — 2003. — № 8. — С. 62—73.
8. Вільчковський Е., Борисенко А., Зубалій М. та ін. Науково-методичні вимоги до складання програм з фізичної культури // Фізичне виховання в школі. — 1997. — № 4. — С. 2—4.
9. Виленський М.Я., Литвинов Е.Н., Туркунов Б.И. Базируясь на одном виде спорта // Физическая культура в школе. — 1993. — № 2. — С. 13—17.

10. *Вовченко І.І.* Дозована ходьба, як засіб підвищення рівня здоров'я дітей молодшого шкільного віку // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. — 2002. — № 21. — С. 20—26.
11. *Вовченко І.І.* Фізична підготовленість і здоров'я молодших школярів // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. — 2001. — № 18. — С. 42—47.
12. *Вольчинський А.Я.* Педагогічні умови застосування українських народних рухливих ігор у фізичному вихованні дітей 5—6 років: Дис... канд. наук з фізичного виховання і спорту: 24.00.02.—Луцьк, 1998. — 169 с.
13. *Воробей Г.В.* Народні ігри та забави у фізичному загартовуванні молодших школярів різних етнографічних груп Прикарпатського краю: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. — К., 1997. — 163 с.
14. *Дворкин Л.С., Воробьев С.В., Хабаров А.А.* Физическая подготовка школьников 4—6-х классов на основе занятий борьбой самбо // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. — 1998. — № 4. — С. 21—26; 39—40.
15. Державні вимоги до навчальних програм з фізичного виховання в системі освіти // Фізичне виховання в школі. — 1999. — № 3. — С. 32—34.
16. *Дубенчук А.* Стандарт потрібен, але ... // Фізичне виховання в школі. — 1998. — № 1. — С. 10—12.
17. *Жижин П.М.* Какой быть физической культуре // Физическая культура в школе. — 1996. — № 3. — С. 8—9.
18. *Каменцер М.Г.* Уроки сделать инструктивными // Физическая культура в школе. — 1991. — № 2. — С. 12—13.
19. *Левків В.І.* Використання засобів української народної фізичної культури у фізичному вихованні дітей молодшого шкільного віку: Дис... канд. наук з фізичного виховання і спорту: 24.00.02. — Львів, 1998. — 193 с.
20. *Лях В.И., Мейксон Г.Б.* Базовый компонент необходим // Физическая культура в школе. — №1. — 1991. — С. 2—7.
21. *Матвеев А.П.* Образовательная учебная программа // Физическая культура в школе. — 1996. — № 1. — С. 34—37.
22. *Микрюков В.Ю.* Не надо никого обманывать // Физическая культура в школе. — 2000. — № 2. — С. 16—17.
23. *Молнар М.В.* Формування програмно-методичного забезпечення фізичного виховання у молодшій школі з урахуванням регіонального компонента освіти (на прикладі Закарпатської області): Дис... канд. наук з фізичного виховання і спорту: 24.00.02. — Л., 2000. — 175 с.
24. *Мороз В.Г.* Лучшая программа — отказаться от программы // Физическая культура в школе. — 1992. — № 11—12. — С. 23—24.
25. *Мудрик С.Б.* Ефективність застосування національних рухливих ігор на уроках фізичної культури у початковій школі: Дис... канд. наук з фізичного виховання і спорту: 24.00.02. — Луцьк, 1999. — 172 с.
26. Основи здоров'я і фізична культура: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів 1—11 класів / Науково-методичний центр середньої освіти; Інститут проблем виховання АПН України / М.Д. Зубалій (ред.). — К.: Початкова школа, 2001. — 112 с.
27. *Прогонюк Л.Н.* Освоение технологий спортизированной физической воспитание в общеобразовательной школе // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. — 2000. — № 4. — С. 12—15.
28. *Сашко А.* Восточные единоборства в школьную программу // Физическая культура в школе. — 1999. — № 1. — С. 48—49.
29. *Сергеев В.* Современный урок: допустим ли тренинговый подход // Физическая культура в школе. — 1995. — № 3. — С. 6—7.
30. *Сергеев В.* Спорт на уроках физической культуры // Физическая культура в школе. — 1996. — № 4. — С. — 9.
31. *Сячин В.Д., Рябинцев Ф.П.* Экспериментальное обоснование проведения уроков физической культуры с оздоровительной направленностью в начальных классах общеобразовательной школы // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. — 2000. — № 4. — С. 25—26; 39—41.
32. *Хитайленко Н.А.* Давайте расставим акценты // Физическая культура в школе. — 1998. — № 4. — С. 88—89.
33. *Цюпак Т.Е.* Соціально-педагогічні умови поліпшення фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01; 13.00.04. — К., 1996. — 186 с.
34. *Шаулин В.Н.* По пути постепенных преобразований // Физическая культура в школе. — 1992. — № 7—8. — С. 2—4.

Нова книжка

Микитюк О.М., Злотін О.З., Бровдій В.М. та ін.
М59 Екологія людини. Підручник. — 3-є вид., випр. і доп. — Харків: «ОВС», 2004. — 254 с.
 ISBN 966-7858-31-6.

Порівняно з другим (Харків, 2000) третє видання виправлене і доповнене. В ньому висвітлені актуальні екологічні проблеми, пов'язані з практичною діяльністю людини та її здоров'ям. Окреслено завдання щодо оптимізації взаємовідносин суспільства і природи — стратегії майбутнього.

Книга адресована студентам вузів, а також буде корисною аспірантам, учителям середніх шкіл, учням старших класів.

Затверджено
 Міністерством освіти і науки як підручник
 для студентів вищих навчальних закладів
 (лист № 1/11-4808 від 18.11.2003 р)